

Hites Sándor

AZ ADOMÁNYOZÓ SZÉCHENYI ÉS A NEMZETI AJÁNDÉKÖKONÓMIÁK¹

„Az ajándékozásban, vagyis a fölöslegük szétoztásában a hatalom megnyilvánulását és a személyiség felfokozását élik meg.”
Bronislaw Malinowski: Crime and Custom in Savage Society (1926)

A nacionalizmus kutatás már jó ideje rámutatott a kapitalista gazdálkodás kiépülésének és a nemzetállamok létrejöttének kölcsönös összefüggéseire. Eszerint a modern nemzetek „elképzelt közösségeit” egyfelől a „nyomtatási kapitalizmus” erői integrálják, de ezen erők kibontakozása számára is elengedhetetlen, hogy nyelvileg homogén és kulturálisan egységesített munkaerő álljon az ipari termelés rendelkezésére.²

A nemzetállami fejlődés és a piacosodás párhuzamait nehéz volna vitatni. Ugyanakkor számos modern nemzeti mozgalom gyökerénél ott munkál egy látványosan nem kapitalista, nem piaci ökonómia, mégpedig az ajándékozásé. A magyar kulturális nemzetépítés infrastruktúráját és anyagi erőforrásait különösen jelentős mértékben szolgáltatták nyilvánosan felajánlott adományok. Széchényi Ferenc 1802-es könyvtár- és múzeumalapítása tartós adományozási hullámnak lett az elindítója, melynek jellegadó donátorai az arisztokrácia köréből kerültek ki. Ennek a hullámnak a része Széchényi István 1825-ös, többedmagával tett felajánlása is a Tudós Társaság megalapítására. E hol pénzbeli, hol tárgyi, hol örökhatóság útján, hol még az adományozó életében felajánlott adományok révén létesült és gyarapodott megannyi kulturális és oktatási intézmény vagy mű-

1 A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

2 Vö. *Benedict Anderson: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Verso, London – New York. 2006. 41–45.; *Ernest Gellner: Nations and Nationalism.* Basil Blackwell, 1983. 46. A nacionalizmus és a kapitalizmus összefüggéseiről lásd még *Anthony D. Smith: Nationalism and Modernism.* Routledge, London. 1998. 47–69.; *Ellen Meiksins Wood: The Origin of Capitalism.* Verso, London. 2002. 166–81.

vészeti gyűjtemény, illetve jöttek létre a magyar nyelvű tudományosság támogatásának olyan intézményesített formái, mint a Marczibányi-alapítvány.³

Ezek az ajándékozó gesztusok azért voltak kiváltképp alkalmas eszközei a hazafias érzület kifejezésének, mert egyik meghatározó hagyománya szerint az maga is egyfajta adomány-csere formáját ölti. Az antik és kora újkori republikanizmus felfogása szerint a pátria szolgálatával a polgár a karitatívitas erényét gyakorolta (*caritas rei publicae*), mivel életével a haza adományait törlesztette, melynek születésekor adósává vált, jóllehet adósságát teljesen soha nem fizethette vissza.⁴ Amellett, hogy a politikai identitást általában az önzetlenség erkölcsi-érzelmi presztízsével ruházták fel, a nagy nyilvános áldozati gesztusok azzal is erősítették a kollektív azonosulást, hogy jelképesen a közösség egészét az adományozók adósává tették, amely közösség aztán a hála viszontajándékaiban hozhatta meg a maga áldozatait.

A 20–21. századi antropológiában, elsősorban Franz Boas, Bronislaw Malinowski és Marcel Mauss nyomán, beláthatatlanul széles irodalom foglalkozik a természeti népek ajándékozási szokásaival. Az adás, az elfogadás és a viszonzás hármas kötelességére épülő társadalmi rendszerekben az ajándék (Mauss kifejezésével) „totális társadalmi jelenség”, mivel vallási, jogi, politikai, erkölcsi és gazdasági szinten egyaránt ez szervezi a javak elosztását. Bizonyos értéktárgyak rituális átadása – vagy éppen látványos elpusztítása – teremti meg és tartja fenn (időben és térben komplex módon strukturált reciprocitásláncolatok révén) a társas kötelékeket, a közösség kohézióját, de kezeli egyúttal a csoporton belüli hatalmi versengést, illetve a más csoportokhoz fűződő kapcsolatokat is. Vagyis az ajándék éppúgy lehet az együttműködés, a szolidaritás és a béke biztosítója (ahogy a melanéziai *kula*-gyűrű esetében), mint a státusz megszerzésének vagy kinyilvánításának az eszköze (ilyenek az észak-nyugati amerikai *potlecs* szertartások).⁵

3 Közép-Kelet-Európában a nemzeti kulturális intézmények másutt is jórészt főúri vagy főpapi donációk révén jönnek létre; a példák a cseh Sternberg gróftól a horvát Strossmayer püspökhöz sorolhatók. A következőkben ezekre egy-egy érdekesebb párhuzam esetén alkalmanként utalni fogok.

4 Erről Cicerótól Montesquieu-ig lásd *Maurizio Viroli: For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*. Clarendon Press, Oxford. 1995. 19–23., 75.

5 Az ajándékelméletek kritikai áttekintéséhez lásd *Maurice Godelier: The Enigma of the Gift*. Trans. Nora Scott. Polity Press, Cambridge. 1999. 1–107.; *David Graeber: Toward an*

Az ajándékozás a nyugati antikvitásban (például a homéroszi görögség világában) is alapvető szerepet töltött be.⁶ Ezt a piaci-szerződéses viszonyok térnyerése, majd általánossá válása idején is megtartotta: a kora újkori európai társadalmakban az ajándék – a jótékonyágtól a jutalmazáson át a megvesztegetésig – továbbra is egy sor formában és területen szervezte a családi, politikai-diplomáciai vagy üzleti életet.⁷ A „szellemi köztársaságban” a tudás előállításának és forgalmazásának egész rendszere a kölcsönösen nagylelkű ajándékcseré étoszára épült.⁸ Az ajándékcseré atavisztikus gyakorlataiba rejtett hatalmi dinamikák a modern mindennapok társas érintkezéseiben is tovább élnek.⁹

A következőkben a 19. századi nacionalizmus néhány vetületét igyekszem az ajándék antropológiája felől megközelíteni.¹⁰ A hazafias célú adományozás, a maga sokszínű motivációival és megvalósulási formáival, sajátos nézetben mutathatja meg az egyén és a közösség közti reciprocitás kifejeződő társadalmi, politikai, gazdasági viszonyokat, valamint hogy az ajándék és az áldozat anyagi és szimbolikus konverziói miként szövik át a nemzeti kultúra termelésének egész felfogását és gyakorlatát. Az egyes ajándékökonómiák viszonyában követhető a nemzet fogalmi átalakulása és társadalmi szerkezetváltása is, illetve rá lehet mutatni kohézióteremtő és pusztító vagy önpusztító hatásukra.

Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams. Palgrave, New York. 2001.

6 Vö. *Moses I. Finley*: The World of Odysseus. Penguin. 1979. különösen 51–107., 145–146.

7 Vö. *Natalie Zemon Davis*: The Gift in Sixteenth-century France. Oxford University Press, Oxford. 2000; *Irma Thoen*: Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth-century Holland. Amsterdam University Press, Amsterdam. 2007; *Ilana Krausman Ben-Amos*: The Culture of Giving. Informal Support and Gift-Exchange in Early Modern England. Cambridge University Press, Cambridge. 2008.

8 Vö. *Anne Goldgar*: Impolite learning. Conduct and Community in the Republic of Letters 1680–1750. Yale University Press, New Haven – London. 1995. 12–53.

9 Vö. *Peter M. Blau*: Exchange and Power in Social Life. John Wiley, New York. 1964. 88–114.

10 A modern nemzetállamok és a törzsi társadalmak közös vonásai, pl. a zászló és a totem kultusza Mauss is foglalkoztatták, s az 1920-as években azért dolgozott párhuzamosan az ajándék és a nemzet szociológiáján, mert mindkettőben az együttműködésre (vagyis nem a versenyre) épülő együttélés modelljét kereste: vö. *Jean Terrier – Marcel Fournier*: Zur Einführung. In: *Marcel Mauss*: Die Nation, oder der Sinn fürs Soziale. Ford. Christine Pries. Campus Verlag, Frankfurt, New York. 2017. 25–27.

Vagyon, gondviselés, áldozat, hatalom

Érdeemes kiindulni abból a meglátásból, miszerint a nyilvános nagylelkűségnek társadalmi feltétele van, mégpedig az, hogy megfelelés álljon fenn az adakozás habitusa (mint tanult diszpozíciók rendszere) és egy olyan társadalmi valóság között, amely jutalmazza ezt a habitust.¹¹ A hazafias adományozás itt tárgyalandó gyakorlatában ezt a megfelelést a „felvilágosult patriotizmus” eszméje adta, amely a haza jóléte, illetve a tudományok és a művészetek fejlődése iránti elkötelezettség formájában csatornázza be a republikanizmus közjókultuszát a monarchikus államforma kereteibe.¹² Széchényi Ferenc sokat elemzett példája, hogy a „hasznos állampolgárnak” ez a felfogása a *kiváltság* és a *szolgálat* kölcsönösségét különösen a nemesség esetében hangsúlyozta.¹³

A közjóért való tevékenykedésnek mint a státusból fakadó kötelezettségnek ugyanakkor a politikán túl teológiai motivációja is lehetett (illetve a kettő itt aligha elválasztható). Ezt mutatják a grófnak fiához, Istvánhoz szóló, 1817-ben írott intelmei. A levélben hosszú szakasz foglalkozik a vagyon kérdésével. A családnak osztályrészüln jutott gazdagságot a „jóságos teremtő” ajándékának tekinti, amely ezért nem tulajdonként, hanem ideiglenes megőrzésre került hozzájuk. Ennek az isteni adománynak a példás kezelésével és a rá bízott javak továbbosztásával (vagyis a szűkölködők gyámolításával) a birtokos mintegy a gondviselés munkáját folytatja:

11 Vö. *Pierre Bourdieu*: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Ford. Berkovits Balázs. Napvilág, Bp. 2002. 141.

12 A felvilágosult patriotizmus válfajairól lásd *Joep Leerssen*: National Thought in Europe. Amsterdam University Press, Amsterdam. 2006. 71–81.; *Teodora Shek Brnardić*: Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-eighteenth Century Habsburg Monarchy. In: Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Eds. Balázs Trencsényi, Márton Zászkaliczky. Brill, Leiden. 2010. 631–662. A republikanizmus és a „közjó” diskurzusairól a kései rendiségben lásd a Történelmi Szemle 2016/4-es számának tanulmányblokkját, illetve annak szerkesztői bevezetőjét: *Szijártó M. István*: A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban. Történelmi Szemle 58. (2016) 4. sz. 499–503.

13 Erről Karl Zedlitz és Joseph Sonnenfels, illetve a grófnak a bécsi Theresianumban folytatott tanulmányai kapcsán lásd *Kökényesi Zsolt*: A hasznos állampolgár képzése. Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában. Történelmi Szemle 58. (2016) 4. sz. 519–532.

Kiváló bizalmat helyeztetett benned s hű kezelésedben, mikor az ő kegyének és gondoskodásának a szegény árvák és özvegyek irányában képviselőjévé, kiosztójává tett. A pénzt úgy tekintsd, hogy az nálad csak letétben van, és semmiképp sem a te tulajdonod; s egykor nem azt fogod az ő ítélőszéke elé vinni, hanem az arról való számadásodat. E tekintet indíton téged mindig a pénznek becsben tartására, ha netán annak könnyű megszerzése arra csábítana, hogy azt nem a szükséges és hasznos, illő vagy bár kényel [kényszerű] kiadásokra, hanem haszontalan, kérkedő, vagy éppen káros, vétkes célokra fordítsd. A te alattvalóidnak verítéke, s nem egy tán betegségben, ínségben, étlen és szomjan élő munkásnak könnye tapad ehhez a pénzhez. E könnyek leszárítása végett annak nem csekély részét ismét vissza kell hozzájuk származtatnod, a minden szenvedők atyjának nevében.¹⁴

A vagyonnak, mint égi ajándéknak ehhez hasonló felfogása visszatérő motívum Széchenyi István szövegeiben is. Az egyénre bízott isteni tőke képzete jelenik meg 1826. december 9-i naplóbejegyzésében: „Mindenható Isten [...], mondd, mit és hogyan kezdjek, hogy egy napon majd számat tudjak adni a rám bízott tőkéről”.¹⁵ A *Hitel* szintén kötelezettségeket kiszabó isteni adománynak tekinti a vagyont, mondván, a vagyonos embernek lehetetlen „annyi istenajándékért nem éreznie legbelsőjében egy bizonyos ellenállhatlan vágyást, bőven nyert áldásiért nemcsak üres szavakkal, de valódi tettek által is mutatni hálát”. Ebben a reciprocitásban áll „legszentebb kötelességünk egész tartalma! Melly nem egyéb, mint 'Szép sorsunk – mely a kegyes istenek ajándéka – férfias fentartása egy részről; a' haza diszére 's felemelkedésére buzgó törekedés pedig más részről’”.¹⁶ A *Világ* ugyanezt maximálsruű tömörséggel fogalmazza meg:

Minél magasb a' születés, több a' vagyon, annál nagyobb a' felelet 's kötelesség. 'S mind azon számtalan életjó, melly, ugy szolván, csak fentebb születéshez 's több vagyonhoz van csatolva, csak ugy nem válik keserüvé 's néha szinte méreggé, ha nemes 's közhasznu tettek által érdemeltetik meg.¹⁷

14 Gróf Széchenyi Ferenc atyai intelme fiához, Istvánhoz. Ford. Zichy Antal. In: *Fraknói Vilmos: Gróf Széchenyi Ferenc*. Osiris, Bp. 2002. 349.

15 „Allmächtiger Gott, [...] Mache mir kund was und wie ich beginnen soll, um Dir dereinst von dem Kapital, das Du mir anvertrauest, Rechenschaft geben zu könn[en]”. – *Gróf Széchenyi István: Napló*. III. S. a. r. Vizota Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1932. 109.

16 *Gróf Széchenyi István: Hitel*. Trattner és Károlyi, Pest. 1830. 227–228.

17 *Gróf Széchenyi István: Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Landerer, Pest. 1831. 56.

A „közhasznu tettek”, vagyis a közcélú adományozás kötelme tehát a saját vagyon adomány-jellegéből fakad. Ez ugyanakkor, az érvelés folytatása szerint, viszontajándékot is feltételez: „a’ kellemesb élethez szorosan kötött kötelességek teljesítése” adja meg a „köztiszteletet”, vagyis a vagyonos áldozathozatalát ellentételező társadalmi presztízst.¹⁸

Az adás tehát egyszerre keresztényi és hazafiúi kötelezettség, egyaránt törleszti a gondviselés és a haza felé fennálló eredendő adósságot. Ebben a politico-teológiai ökonómiában láthatni a két gróf alapmotivációját, azzal együtt is, hogy adományaik eltérő politikai (például az apa az uralkodónak, a fiú az országgyűlésnek teszi meg a maga felajánlását),¹⁹ s mint majd visszatérek rá, eltérő gazdasági környezetben születnek meg, illetve hogy ennek az ökonómiának a teológiai és a politikai elemei bizonyos tekintetben eltérő szerkezetűek. A Széchényi Ferenc levelében leírt körforgás ugyanis zéró végösszegű, hiszen ugyanazt az isteni tőkét forgatja tovább, osztja szét egy szélesen értelmezett birtokosi háztartásban,²⁰ a hazafias-közcélú adományok viszont sajátos többletet termelnek. Elsősorban nem is azzal, hogy az anyagi veszteséget társadalmi presztízssé alakítják, hanem mivel a nemzeti nagyság szimbolikus tőkéjének a forrásává is válnak – egy olyan nemzeté, amelynek van nemzeti múzeuma és van akadémiaja.

Az isteni és a politikai ökonómia ugyanakkor abban összekapcsolódik, hogy a gondviselés adományaként vett javak és az azokból fakadó kötelezettségek leírása teológiai alátámasztását adja a vagyon politikai meghatározottságának. A társadalmi rend ugyanis eszerint az isteni kegyelem hierarchikus rendjének felel meg, s ahogy az ajándékba kapott vagyon éppen ajándék volta révén int alázatra az ajándékozó teremtővel szemben, úgy az adomány továbbosztása a vagyonos iránti alázatra kötelezi a társadalmi rangsorban alatta lévőket. A vagyoni és rangbéli egyenlőtlenségeket

18 *Gróf Széchényi I.*: Világ i. m. 56.

19 Vö. *Hörcher Ferenc*: Intézményalapítás és polgári kultúra: A Széchényiek útja a főúri mecenatúrától a Bildungsbürger eszményéig. In: *Nemzet, faj, kultúra: A hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. Hörcher Ferenc, Lajtai Máttyás, Mester Béla. MTA BTK, Bp. 2016. 147–153.

20 A kép a tálentumokról szóló jézusi példabeszéd (Mt 25, 14–30) mellett a földbirtok öszö-vetségi felfogásával (3Móz 25, 23) is kapcsolatba hozható (vö. *Dávidházi Péter*: „hogy anynyi kint, epedést hijába”: Széchényi bibliai logikája a Szózat előzményében. In: *Tiltva, túrve, imádkozva, énekelve: Tanulmányok a Szózatról*. Szerk. Szalisznyó Lilla. Reciti, Bp. 2017. 42–43.), hiszen – ahogy arra Madarász Aladár figyelmeztetett – mindkettőben a „sáfárkodás” értelmében vett háztartásvezetésről van szó, amelyből hiányzik a tulajdon képzete.

az igazolja, hogy isteni szándékból erednek. Viszont mivel konkrét értelemben az „alattvalói” és a „munkásai” termelik meg azt a vagyont, amely transzcendens értelemben a birtokosnak jár, ezért ezt feléjük eseti szimbolikus lealacsonyodással kell jóváírnia: erről szól a híres anekdota, amelyben Ferenc gróf fiával kezét csókoltat a jobbágyaiknak.²¹ Ez a jelenet, ha csakugyan megtörtént, ugyanazt a diszpozíciót volt hivatva megerősíteni Istvánban, mint atyja későbbi írásos intelmei.

A hazafias adományozásnak ez a gyakorlata tehát a rendi státuszban és annak gazdasági valóságában gyökerezik: az tud adni, akinek van, és az, hogy kinek van, eredendően és végérvényesen meghatározott. Miként a vagyon, úgy a társadalmi rendben elfoglalt hely és az ahhoz köthető identitás is szükségképpen örökölt és nem szerzett. Ezért nem is a gyarapodás lehetősége a lényeges, hanem az eredendően adott vagyon megfelelő kezelése, s ezzel az örökölt identitásnak megfelelő szerepkör ellátása, sőt, a vonatkozó magatartás előadása, performálása. A reprezentatív nyilvánosság keretében tett felajánlás (mint közszemlére tett földbirtokosi magánvagyon) ezért adott alkalmat a (nemzetet képviselő vagy megtestesítő) rendi szerkezet (ön)ünnepelésére.²² A főúri adományozó a státuszából fakadó kötelessége ellátásával csak még látványosabbá tette ezt a státuszt és az abban foglalt kiváltságokat, például azt, hogy a nemesi adómentesség fényében önkéntes adakozása legfeljebb a közköltségekhez való *kötelező* hozzájárulás hiányán enyhített valamennyit.²³ Ebben a modellben tehát a közcélú adomány lehetőségének feltétele egy olyan politikai rend, amelyet gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt szűkre szabott mobilitás jellemez (bár nem zárva ki az egyéni felemelkedés lehetőségét). Az adomány ennél fogva a nemzeti közösség szolgálatát bizonyos értelemben ennek a közösségnek a megosztottságát szentesítve végzi, s úgy fejezi ki a közjóért való elköteleződést, hogy nem lép

21 Az eset első általam ismert említése: Adalék gr. Széchenyi Ferenc és fia István életrajzához. Pesti Hirlap, 1880. szeptember 5., 246. szám melléklete. (Arra, hogy ez az anekdota idetartozik, Csorba László figyelmeztetett.)

22 Arról, hogy az adományokat és az adományozót több hódolat övezte, mint magát azt a nyelvet, kultúrát, vagy az azt művelő írókat, tudósokat, amelyet gyarapítani volt hivatott, lásd *Rákai Orsolya: A magyar nyelv ünnepe? Tiszteletadás a magyar literatúrának – a Marczibányi-jutalom első két kiosztása. Irodalomtörténeti Közlemények* 102. (1998) 5–6. sz. 708–28.

23 Felvethető, hogy a nemesi adómentesség ideológiája maga is ajándék szerkezetű: a nemesség az ország megszerzésében vérét hullatva már megfizette adóját; ennek leszármazottaira való kiterjesztése mintegy késleltetett viszontajándék a múlt katonai áldozataiért.

ki a hatalom adott szerkezetéből, hanem azt mutatja fel, igazolja vissza, sőt, voltaképp annak újratermeléséhez járul hozzá.²⁴

Ebben a tekintetben a 19. század eleji hazafias ajándékonómia csúcspontján álló főúri donációk nem különböztek az archaikus ajándék azon fajtáitól, melyek – mint a „tartós szimbolikus uralmi viszonyokat teremtő” *potlecs*²⁵ – az elpocsékolt vagyon mértékében juttattak hatalmat az ajándékozónak a megajándékozott közösség fölött. De ide köthető napjaink filantropkapitalizmusa is: a globális pénzügyi-technológiai elit jótékonyági buzgalmában ezért láthatni a jelen *refeudalizációs* tendenciáinak tünetét is.²⁶ E mai viták előtörténetében a rendi és a kapitalista adományozás gyakorlatát pozitív és negatív értékítélettel társítva is kapcsolatba hozták már. Amikor Marx mellett érvel, hogy a tőke a feudális vagyon önlegitimációs gesztusait veszi át, a Széchenyiekéhez hasonló érvelést tűz pellengérré.²⁷ Mauss viszont, miután végigelemezte az ajándékozás hatalmi szerkezetét, könyve végén váratlanul azt veti fel, hogy a nyugati társadalmaknak az arisztokrácia mentalitásához kell visszatérniük. Vagyis az adásvétel és a készpénz-viszony (s ami ezzel jár: a „spekuláció” és az „uzsora”) uralma helyett ahhoz a világhoz, amelyben „a gazdagok – szabadon, de akár kénytelenségből is – újból polgártársaik egyfajta kincstárnokainak tekint[ik] magukat”.²⁸

24 A közjó kései rendiségre jellemző felfogásának azon vonásáról, hogy az ugyan elvben „társadalmilag kiterjesztő”, de közben „a rendi struktúrák legitimációja érintetlen maradt”, lásd *Hónich Henrik*: „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Osvald Zsigmond *Az igaz hazafi* című művében. Történelmi Szemle 58. (2016) 4. sz. 509.

25 *Bourdieu, P.*: A gyakorlati észjárás i. m. 156.

26 A filantropkapitalizmusról mint az arisztokrácia privilégiumainak újralétesítéséről: *Linsey McGoey – Darren Thiel*: Charismatic violence and the sanctification of the super-rich. *Economy and Society* 47. (2018) 1. sz. 1–24. Lásd még *Sándor Hites*: Between Social Duty and the Greed of Giving: On Philanthrocapitalism and Gift-Patriotism. *Comparative Literature Studies* 56. (2019) 3. sz. 469–486.

27 „A gazdag morálisan számadással tartozik a munkásoknak arról, mire fordítja a vagyonát. A nagy vagyon örökletes letét – feudális hűbér –, amelyet okos, szilárd, ügyes, nagy-lelkű kezekre hagytak, s egyúttal megbízták ezeket, hogy tegyék termékennyé és úgy használják fel, hogy mindaz, ami szerencséjére a nagy vagyon fényes és üdvös kisugárzásának körében leledzik, termékenyüljön meg, éledjen meg, javuljon meg. [...] biztosítja a munkás jól-létét, anélkül, hogy ártana a gazdag vagyonának, [...] a rokonszenv, a hála kötelekeit hozza létre a két osztály között és ezáltal örökre biztosítja az állam nyugalalmát”. – *Friedrich Engels – Karl Marx*: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája, Bruno Bauer és társai ellen. In: *Marx és Engels Művei* 2. köt. Kossuth, Bp. 1971. 196.

28 *Marcel Mauss*: Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. In: *Szociológia és antropológia*. Ford. Saly Noémi és Vargyas Gábor. Osiris, Bp. 2004. 320.

Mauss a „nemes pazarlás” gyakorlatát általában az archaikus ajándék modern nyugati párjának látja. Érdekes ugyanakkor megkülönböztetni ennek a habitusnak a két oldalát, vagyis az arisztokrácia luxusköltéseit (azaz presztízsbefektetéseiket) és a nemzet- vagy államépítéshez való szisztematikus hozzájárulásukat. A kettőt persze nem is olyan könnyű elkülöníteni: mindkettő a státusz kinyilvánítását szolgálja, ezért aligha lehet az előbbit tisztán irracionális, az utóbbit tisztán racionális veszteségnek tekinteni. Egyiknek sem a felhalmozás a célja, ezért egyaránt értelmezhetőek Georges Bataille – a politikai gazdaságtantól eltérően nem a szűkösség, hanem a bőség adottságából kiinduló – „általános ökonómiájának” eseteként, vagyis a főleg jótékony, egyensúlyt hozó elpocsékolásaként.²⁹ Ugyanakkor a luxusnak is lehet gazdasági produktivitást tulajdonítani (ez éppen a 18. század egyik alaplémmája), illetve a nyilvános látványossággá tett költségek ugyanolyan társadalmi hódolatot vált ki, mint a nagy adományozók önként vállalt veszteségei. Mindkettő úgy „ésszerű, hogy nem racionális”, vagyis a saját szabályai szerint kikerülhetetlen, de egy másik „mező” felől nézve örültség³⁰ – jöllehet itt az „érdekmentes cselekvés” két olyan válfajáról van szó, amelyek egymás felől is abszurditásnak minősülhetnek. Ezért is lehet ellentmondásos a párhuzam az arisztokrata tékozlás bírálata és hazafias áldozataik ünneplése között.³¹

A főúri adományozás gyakorlata tehát összenyitható az ajándék fogalmát általában övező ambivalenciával. Vagyis hogy az egyszerre lehet „szimbolikus erőszak” eszköze és „kollektíven elfojtott hazugság” (mint az önérdék-érvényesítést elfedő, számító mechanizmus)³², vagy a tiszta önzetlenség éppen irracionálisága miatt etikus magaslata, s így szolidaritáselvű társadalmi utópiák alapja.³³

29 Vö. *Georges Bataille: The Accursed Share. An Essay on General Economy. Volume I. Consumption.* Trans. Robert Hurley. Zone Books, New York. 1991.

30 Vö. *Bourdieu, P.: A gyakorlati észjárás* i. m. 128., 138.

31 Ennek itt nem elemezhető példája az *Egy magyar nábob*. Jókai regénye a főúri áldozatvállalást szembesíti a szándékos és körmönfont pocsékolással: Kárpáthy János és Abellinó egyaránt ez utóbbit képviselik (őrült murik, szerencsejáték, abszurd fogadások), de a Kárpáthy-birtok esetében ez voltaképpen fenntartható gazdálkodást eredményez, köszönhetően a magyar termőföld végtelenné mitizált termőerejének, amely minden gazdasági ésszerűtlenséget, lopást és sikkasztást elbír.

32 Vö. *Bourdieu, P.: A gyakorlati észjárás* i. m. 158–159., 150.

33 Erre nézve újabban lásd *Aafke E. Komter: Social Solidarity and the Gift.* Cambridge University Press, Cambridge. 2005.; *Frank Adloff: Gifts of Cooperation, Mauss and Pragmatism.* Routledge, London & New York. 2016.

A nemzeti célú adományozás kapcsán, éppen a jelenség társadalmi-politikai szerkezetéből adódón, ezek az ellentmondások ritkán vetődnek fel nyíltan. (Vagy ha igen, akkor nem magát ezt az ökonómiát kérdőjelezzik meg, hanem azt, hogy egy-egy konkrét adomány vajon megfelelt-e neki.)³⁴ A nagylelkű áldozatként fogadott hazafias adományokra az adekvát társadalmi válasz a hála volt és maradt. Ezért olyan fontos dokumentum a korból Táncsics Mihálynak az Akadémia kapcsán tett megjegyzése: „Széchenyi István példájára néhányan, *a hazától vett bő jövődelmökért* hálás *kötelességből* az 1825 és 26-diki nemzetgyűlésen bizonyos somma pénz fizetésére kötelezték magokat, hogy az ohajtva várt társaság fölállhasson”.³⁵ Táncsics beállítása, miszerint tehát a haza számára juttatott adományok legfeljebb a hazától eredendően húzott bevételek egy részét forgatják vissza, s ha valakinek hálát kell mutatnia, akkor azok éppen az adományozók, ezért az elsődleges juttatásért, formailag nem tér el a Széchenyiek érvelésétől – csak éppen nem igazolja, hanem bírálja az abban foglalt körforgást. Hiszen Táncsics egész gondolatmenete arra fut ki, hogy a közboldogság mint osztársadalmi emancipáció megteremtése szempontjából elhibázott volt ennyit költeni egy elitintézményre: „Én egy honban, csak egy társaságot, egy polgári társaságot tartok jónak. Nagyon furcsa az, sőt nevetséges, midőn egy társaság, kebelében egy másik rendszer társaságot állít föl, hogy az vezesse céljához”.³⁶ (Ahogy arra később kitérek, a főúri adományozásnak ennél is élesebb bírálatát vagy leleplezését, sajátos módon, majd maga Széchenyi István végzi el.)

Mindenesetre, miközben alapjellege szerint az adományozók rendi státuszát és vagyonát tette közszemlére, a főúri adományozás ugyanakkor hozzájárult egy másféle nyilvánosság létrejöttéhez is. Azzal, hogy lehetővé tette a nemzeti kultúra intézményes művelését (akadémia), szélesebb körben tette elérhetővé annak korábban az ő személyes kulturális fogyasztásukra korlátozott kincseit (műgyűjtemény), a tudás közös hozzáféréseinek ígéretében (múzeum és könyvtár) rendileg eltérő státuszban lévő rétegeket egyesített. Ezzel pedig – ahogy a cseh arisztokrácia kulturális célú adakozása kapcsán rámutattak – végső soron megváltoztatta a „közélet

34 Ilyen kritikákra válaszul íródott *Fónagy Zoltán*: Teljesítette-e Széchenyi az akadémiai felajánlását? című, 2017. június 19-én közzétett cikke: https://mta.hu/mta_hirei/teljesitette-e-szechenyi-az-akademiai-felajanlasat-107808, letöltés: 2022. okt. 4.

35 *Stancsics Mihál*: Kritikai értekezetek, különös tekintettel a' M.T.T. munkálataira. Második kötet, Er. Reform. Kollégium, Kolozsvár. 1835. 9. (kiemelés nem az eredetiben).

36 Uo. 24.

normáit”, és lehetővé tette az „egyéni identitás olyan újrafogalmazását, amely átszelte a hagyományos társadalmi felosztást”.³⁷

A hazafias célú adományozás 19. századi ökonómiájának általában is jellegadó vonása a demokratizálódás. A főúri donációkhoz kötött intézményeknél is szinte rögtön megjelennek a kisadományozók,³⁸ s a hazafias adakozás később számos más formában megnyilvánuló gyakorlata (például emlékművekre vagy nemzeti nagyságok árváinak javára folytatott gyűjtés) is széles társadalmi spektrumot fogott át. Az adakozás tehát a reprezentatív nyilvánosságon túllépve teremtett politikai integrációt. A legfontosabb nemzeti kulturális intézmények a rendi társadalom rituáléi szerint jönnek létre, de egyúttal a bontakozó polgári nyilvánosság vagy a „polgárosuló köznemesi kultúra” fórumai is lesznek.³⁹ Az adományozók társadalmi összetételének megváltozásával a paternalisztikus adományozásból nő ki a polgári jótékonyosság intézményrendszere.⁴⁰ Jóllehet a magas rendi státuszú adományozók olyan szimbolikus tőkét képviseltek, amelyhez mérhetőt akárhány kisadományozó sem adhatott össze, a jelenség mégis arra mutat, hogy a „nemes pazarlás” habitusa válik a polgári érzület mintájává – vagyis a hazafias adományozás társadalmiasítása annak az esete, hogy a „polgárosodás” voltaképp mint „nemesedés” (*Veradeligung*) zajlik le.⁴¹ Ennek során, ahogy az ajándékozás jellege megváltozik (rendiből polgári, reprezentatívból demokratikus, néhány nagyból sok kicsi lesz), maguk az ajándékok is átminősülnek, akár visszamenőleg is:

37 *Rita Krueger*: Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia. Oxford University Press, Oxford. 2009. 12. Arról, hogy a felvilágosult arisztokrácia kulturális befektetései (amelyekre „a nem általuk előállított családi vagyon és kapcsolati tőke” biztosított lehetőséget) a polgári műveltséghez kiépüléséhez vezettek: *Hörcher F.*: Intézményalapítás és polgári kultúra i. m. 153., 162–172.

38 A Nemzeti Múzeumnak és Könyvtárnak pénzt vagy könyvet felajánlók változatos összetételéről (köznemesség, alsópapság, kézművesek, közszolgák, katonák stb.) lásd *Berlász Jenő*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 1981. 119–126.

39 Arról, hogy a főúri intézményalapítások saját műveltségi és mecénási tradícióik (vagyis szimbolikus hatalmuk) modernizálását szolgálják: *Vaderna Gábor*: A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben. Universitas, Bp. 2017. 243–249.

40 Ez nem csupán kiegészítette az arisztokrata vagy dinasztikus patronációt, hanem kifejezetten versengett is vele. Német vonatkozásban erről: *Thomas Adam*: Philanthropy, Civil Society, and the State in German History, 1815–1989. Camden House, Rochester. 2016. 13–47.

41 Vö. *Halmos Károly*: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete. L'Harmattan, Bp. 2021. 21.

a közjó felvilágosodott eszményét és a pátria rendi-politikai kereteit reprezentáló intézményeket a romantikus nacionalizmus asszimilálja, saját nyelvi-történeti-etnikai közösségtudatával folytonosként mutatja fel.⁴²

Hosszú távon tehát a hazafias főúri adományozás éppen azoknak a politikai eszméknek és társadalmi struktúráknak a felfogatásához vezetett, amely eszmék és struktúrák ezeket az adományozási aktusokat eredetileg előhívták. A rendi adományozás által ösztönzött nemzeti mozgalmak és az azok által kivívott társadalmi emancipáció (például jobbágyfelszabadítás, a nemesi adómentesség megszüntetése) végül azt a társadalmi rendet és azt a szimbolikus és anyagi ökonómiát törölte el, amelynek ez a fajta adományozás a lényege volt.⁴³

Viszontajándék: kultusz és kultúra

Széchenyi Ferenc 1798-ban arra inti az általa támogatott jogtörténészt, Kovachich Márton Györgyöt, hogy „az előszóban engem ne dicsőítsen; mert a dicséreteket, amelyek a gazdagságnak szólnak, ha jó célra fordítatik is, nem szenvedhetem. Nincs érdemem abban, hogy őseimtől vagyont örököltem, és azt kötelességem szerint gyermekeim számára megőrzöm”.⁴⁴ A gróf itt egyrészt saját mecénási tevékenysége kapcsán adja politikai kifejezését a vagyonról vallott (későbbi intelmeiben teológiailag is megerősített) felfogásának, másrészt pedig utal, elhárítólag, arra a kikerülhetetlen válaszra, amit minden ajándék kivált, vagyis a viszontajándéokra mint a szimbolikus adósságtörlesztés kötelezettségére.⁴⁵

Az archaikus vagy premodern társadalmakban az ajándékot rendszerint időben késleltetve viszonzozák, hogy elkerüljék a közvetlen ellentéte-

42 Erre a magyar társintézmények mellett a Sternberg grófok által létrehozott prágai Landesmuseum cseh nemzeti múzeumma transzformálása is példa: vö. *Krueger, R.*: Czech, German, and Noble i. m. 184–187.

43 Más szempontból, de hasonló értelemben: „a főúri művelődés átalakítására-megreformálására életre hívott újabb intézmények éppen hogy partvonalon kívülre helyezték mindazokat, akik eredetileg létrehozták e struktúrákat” – *Vaderna G.*: A költészet születése i. m. 248.

44 Idézi *Fraknói V.*: Gróf Széchenyi i. m. 198.

45 Az adás, az elfogadás és a viszonzás kötelezettségéről: *Mauss, M.*: Tanulmány az ajándékról i. m. 195–204.

lezés látszatát,⁴⁶ vagy a viszonzás azzal teljesül, hogy a megajándékozott ugyanazt a tárgyat ajándékozta tovább egy harmadik félnek.⁴⁷ A 19. század eleji nagy főúri adományokat számos rituálé és diskurzus viszonzotta az országgyűlési határozatok, törvények, politikai gyűlések és ünnepek szertartásos ünnepélyességétől a hódolat irodalmi (panegirikuszok, ódák, regények) és művészeti (szobrok, festmények) megnyilvánulásáig.⁴⁸ Változó mértékben, de minden hazafias adományt viszonzottak valamilyen módon (akár csak annyival, hogy például a Múzeum kiadványaiban közzétette adományozóinak névsorát), de az ellentételezés leggrandiózusabb gesztusait Széchenyi kultusza nyújtja. A Lánchíd pesti hídfőjének közelében álló szobra és annak környezete kiterjesztett urbanisztikai metonímiája ajándék és közösségi viszontajándék többszörös áttételekben bontakozó reciprocitásának: a szobrot 1880-ban emelték közadakozásból annak az intézménynek a székháza előtt, amelyet az ő ajándékából hoztak létre, s amely szintén adományból (báró Sina Simon nagy összegű felajánlása mellett közadakozásból) épült fel 1865-ben azon a téren, amely 2011 óta az ő nevét viseli.

A nagy adományozók kultusza áthatja a nemzeti kulturális emlékezet egészét, s ennek számos történeti elbeszélése (a közpolitikától a gazdaságtörténetig) is elsősorban Széchenyi korszakos szerepe köré szerveződik. Adás és kultikus viszonzás szerteágazó láncolatai nem járulékos tartozéka a nemzeti művelődésnek, hanem maga az a mező, amelyben kibontakozik. Bizonyos tekintetben maga a nemzeti kultúra létrejötté egyetlen nagy kiterjesztett viszontajándék. Az irodalom azért is lehetett a nagy adományozók kultuszának hordozója, mert művelői azt egyébként is a nemzetnek szóló szellemi áldozatként fogták fel.⁴⁹ A mecénás és az alkotó viszonyára mint ajándékok csereforgalmára utal Kazinczy, amikor egy 1803-as (kellően alázatos, de egyúttal igen merész) levelében arra kéri Széchenyi Ferencet, hogy a nemzetnek ajándékozott könyvtára katalógu-

46 Bourdieu, P.: A gyakorlati észjárás i. m. 149–150.

47 A harmadik fél konstitutív szerepéről az archaikus ajándékforgalomban: Marshall Sahlins: *Stone Age Economics*. Aldine–Atherton, Chicago – New York. 1972. 149–165.

48 Erről Széchenyi Ferenc kapcsán lásd Vaderna Gábor: Berzsenyi Dániel és a kapitalizmus szelleme című, megjelenés előtt álló tanulmányát; előadásként elhangzott Mire kötelez a nagyság? Vagyon és erény összefüggései Berzsenyi Dániel költészetében címmel a *Poétai ökonómiák: Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben* című konferencián, 2022. március 25-én Pécsen.

49 Vö. Margócsy István: „Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz”. Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról). *Studia Litteraria* 60. (2021) 3–4. sz. 7–29.

sából – melynek köteteit, mint tudomására jutott, „Excellentiád (...) ingyen osztogatja” – méltóztassék a gróf „egy nyomtatvánnyal engemet is megajándékozni”, mivel annak „az Istenségnek”, melynek a gróf „illy szép áldozatot nyújt”, ő maga is gyakran áldoz, ezért „nem vagyok méltatlan hazafiúi felsegállításra”.⁵⁰ Amellett, hogy az irodalmi munkásság maga is áldozat, ezért becserélhető a nagy adományozók pénzbeli vagy tárgyi adományaira, a kiemelkedő kulturális termelés is hasonló közösségi viszontajándékot von maga után.⁵¹ Arany János 1860-as ódája, a *Széchenyi emlékezete* ezt a viszonyt ragadja meg – a „nagy Jóltevőnek” emelt oltár és az annál bemutatott „szent hódolat” nem más, mint „hálás adó”, amellyel az egész nemzet viszonzza a kapott szellemi és anyagi adományokat – hogy aztán ajándékok és viszontajándékok szövevényének egyik láncolatában idővel Arany (szintén közadakozásból) emelt szobra odakerüljön a Széchenyi Ferenc adományából alapított múzeum épülete elé. Jókai Mór maga is sokat tett a főúri áldozatökonómia felmagasztosításáért (a nagy adományozók alakjának morális felnövesztésével utalva ki, a maga poétikai eszközeivel, annak ellentételezését), hogy aztán 1893-ban az ő saját kulturális érdemei ugyanilyen ajándékozási rítus révén jussanak szimbolikus és anyagi viszonzáshoz. Ötvenéves írói jubileuma alkalmával a díszkiadás tiszteletdíját kapja meg (hiszen a jogok már nem voltak a birtokában) a „nemzet ajándékként”.⁵²

50 Kazinczy Széchenyi Ferencnek, 1803. január 24. In: Kazinczy Ferenc levelezése XXIII., Akadémiai, Bp. 1960. 63. (Hasonló hozzáállást tükröz, amikor a gróftól kapott kölcsön visszafizetése helyett Decsy Sámuel és Batsányi János saját, a hazának hozott írói áldozataikra hivatkoznak: vö. *Fraknoi V.: Gróf Széchenyi i. m.* 172–3.)

51 Ennek az összefüggésnek egy másik vetülete, hogy a hazafias adakozás társadalmi demokratizálódásával párhuzamban az 1840–50-es évek irodalmi termelésének jelentős részét jótékonyági kiadványok forgalmazták. Erről lásd *T. Szabó Levente: A magyar irodalmi-színházi filantropkapitalizmus kezdetei a 19. század közepén. A szociális érzékenység irodalmi tőkésítésétől az irodalmi-művészeti celantrópiáig* című, megjelenés előtt álló tanulmányát. Előadásként elhangzott az *Ajándék, adomány, díj, ösztöndíj, segély: A mecenatúra színeváltozásai a magyar irodalomtörténetben* című konferencián, 2021. június 10-én, Budapesten.

52 E kiadvány előfizetője, mint Rákosi Jenő felhívása sugallta, egyszerre ajándékozza meg Jókait és önmagát: „készüljön el a díszkiadás, a melylyel magunkat ajándékozzuk meg és teljen ki a tiszteletdíj, a melyet a félszázadon keresztül szüntelen nekünk dolgozó költőnek még mindig a tartozás érzetével átnyujtunk. [...] Nem arra szólítunk fel benneteket, ó magyarok, hogy ajándékot, hogy alamizsnát adjatok annak, a ki a ti szolgálatotokban szerzett halhatatlanságot [...] [hanem] hogy ketten egymást fölmagasztaljátok: a költő kezetekbe tévén egy nagy élet munkáját, ti pedig a költő kezébe érette az elismerést”. – A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Révai Testvérek, Bp. 1898. 21–22.

Hazafias adomány, hazafias befektetés

Fontos körülmény, hogy a közösségi adományozás habitusa olyan környezetben érvényesült, amely egyébként egyre inkább a hasznot és a gyarapodást díjazta, vagyis a piacosodás közegében. Az ajándékok cseréje és a piaci adásvétel eltérő társadalmi rendszerekben lehet meghatározó – ezek különbségét Chris Gregory klasszikus tipológiája a klán- és az osztálytársadalmak különbségeként írta le.⁵³ Ajándék és áru radikális különeműségét azért érdemes felidézni, mert Széchenyi közéleti pályájának első szakaszát a vagyon kötelességként való értelmezése mellett pontosan a piaci viszonyok térnyerésének a szorgalmazása határozza meg, vagyis két elvben egymást kizáró ökonómia, az áldozathozatal és a *homo oeconomicus* haszonelvűsége kereszteződik benne.⁵⁴ Adomány és áru már Széchenyi Ferenc tevékenységében is összefonódott. A nemzeti könyvtár céljára adományozott gyűjteményét a gróf a magyar és a közép-európai könyv- és kéziratpiacon és aukciókon vásárolta össze, adománya tehát piaci adásvételből származó árukat transzformált közösségi ajándékká.⁵⁵

(Lásd még *Szabó-Reznek Eszter: Az ajándékozás formái Jókai félszázados írói jubileumán című, megjelenés előtt álló tanulmányát.*)

- 53 Az előbbiben az ajándék mint cseretárgy nem idegenedik el a cserélők személyétől, hanem az ő státuszukat közvetíti. E minőségek közti csere résztvevői nem idegenek egymás számára, viszont viszonyuk egyenlőtlen, amennyiben az ajándékozó uralja az ajándékozottat. A csere ezért kötelezettség, nem választható. Az ajándékok cseréje mindig két csereműveletből áll, hiszen az egyik után megmaradó adósságot viszontajándékkal kell törleszteni. A tranzakciók célja ennél fogva a költés maximalizálása, s ezáltal lekötelezetek-adósok felhalmozása. Ezzel szemben a piaci társadalmakban a cseretárgy az elidegenített áru, melynek cseréje mennyiségalapú, s nem a cserélők, hanem a cseretárgy értéke határozza meg. A piacon a cserélők független, jogilag egyenrangú idegenek, s a köztük lezajló tranzakció egyetlen, akaratlagos csereműveletből áll, melynek célja mindkét fél számára a bevételmaximalizálás. – C. A. Gregory: *Gifts and Commodities*. Academic Press, London – New York. 1982. 41–3.
- 54 Vö. *Hites Sándor: Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hítel gazdaságtanában*. In: *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hítel című művéről*. Szerk. Hites Sándor. Reciti, Bp. 2014. 95–131. (Hagyományfrissítés 2.).
- 55 Vö. *Fraknoi V.: Gróf Széchenyi i. m. 198–210. Csehországi beszerzőivel, Franz Sternberggel és Jozef Dobrovskýval folytatott levelezéséből* lásd Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár. S. a. r. Richard Pražák, Deák Eszter, Erdélyi Lujza. Gondolat, OSZK, Bp. 2003. 119–142., 169–170., 174–76.

Ehhez képest Széchenyi István már tudatosan igyekezett ötvözni az arisztokrata adományozó és a kapitalista vállalkozó szerepköreit. Az 1830–40-es évek nagy projektjei, a vasútépítéstől a gőzhajózáson át a Lánchídig, mind üzleti vállalkozások voltak, finanszírozásuk részvénytársasági formában történt.⁵⁶ Az infrastrukturális fejlesztések nyilvánvaló módon szolgálták a közjót, de Széchenyi nem rejtette véka alá, hogy anyagilag is érdekelt e vállalatok sikerében. Ennek üzenete az volt, hogy az érdekvezéreltség nem tabu (mint az ajándékozásban), mivel az egyéni haszon keresése hatékonyabb nemzetépítést tesz lehetővé. S ahogy a *Hitel* olvasói egyszerre kaptak az áldozatvállalás közösség elismeréséről szóló (republikánus) és a haszonról szóló (politikai gazdaságtani) érveket,⁵⁷ úgy Széchenyi gyakorlati tevékenységében is a kettő összjátéka megfigyelhető. A kultusz ennyiben Széchenyi önértelmezésének megfelelően jár el, amikor nem tekinti ellentmondásosnak adományozói és vállalkozói szerepköreit, sőt, tevékenységének méltatásában e két terület rendre össze is mosódik. Adományozói nimbusza átsugárzik az általa kezdeményezett kereskedelmi és ipari vállalkozásokra, s ezzel megítélésük átcsúszik az adományozás szférájába.⁵⁸ Széchenyi mintha ügyelt is volna rá, hogy ez a benyomás előálljon: 1839–40-ben kihátrálna a hidépítésből, több, Sinának írott levelében is kifejti, hogy szeretne „pénzügyileg nem érdekelt emberként állni a nyilvánosság előtt, hogy jobban szolgálhassa a közös ügyet”.⁵⁹ Amikor 1841-ben eladásra kínálta részvényeit, éppannyira retteghetett a veszteségtől, mint attól, hogy adományozói nimbusza szenved csorbát. A kettő akkor is keveredik, amikor arra buzdítja a közönséget, hogy hazaszeretetből vásároljanak részvényt, vagyis befektetésükkel „a köz javára” hozzanak „áldozatot”.⁶⁰

56 Ezek átfogó elemzését lásd *Deák Antal András – Amelie Lanier: Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai*. L'Harmattan, Bp. 2005. – Az arisztokrácia kulturális-politikai filantrópiája Csehországban ugyanígy összefonódott az ipari vállalkozásokkal. Az első cseh vasútépítési részvénytársaság feje Kaspar Sternberg; vö. *Krueger, R.: Czech, German, and Noble* i. m. 112–119.

57 Vö. *Miru György: Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban*. Történelmi Szemle 58. (2016) 4. sz. 541–554.

58 Talán nem csak én látok abban valami zavarba ejtőt, hogy a Lánchídon emléktábla örökíti meg a fő befektetők, Sina, Széchenyi, Salamon Rotschild és Samuel Wodianer nevét – mint ha a híd nem piaci tranzakciók, hanem önérdektől mentes nagylelkűség eredménye volna, amely a köz hálájára tart igényt. A Lánchíd 1870-ig a Sina család tulajdonában volt, az állam ekkor kivásárolja őket, vagyis az építmény ekkor megy át magántulajdonból köztulajdonba; a befektetés e húsz év alatt nagyjából megtérült: vö. *Deák A. A. – Lanier, A.: Széchenyi István és Sina György* i. m. 62–63.

59 *Deák A. A. – Lanier, A.: Széchenyi István és Sina György* i. m. 54–55.

60 Uo. 20.

Hazafias ajándékozás és befektetés nem csak retorikailag fonódott össze. Azt, hogy egy-egy adomány milyen konkrét pénzügyi formában valósulhatott meg, a korszak hitel- vagy pénzgazdaságának az eszköztára szabta meg. A nemzeti célú ajándékozás gazdasági struktúrája ennél fogva valójában eleve sem lehetett tisztán ajándék jellegű. Az olyan nagy értékű felajánlások esetében, mint amit Széchenyi tett az akadémia javára, az adományozó nem fizette le egyszerre a teljes összeget, hanem arra vállalt kötelezettséget, hogy a felajánlott összeg mint alapítványi tőke után éves kamatot fizet.⁶¹ Így viszont olyan sajátos viszony jött létre, amelyben az adományozó, miközben begyűjtötte az adományozás presztízsét, vagyis a közösséget képletesen az adósává tette, maga vált pénzügyi értelemben meghatározatlan időre az adósává az általa alapított vagy dotált intézménynek. Ennek az adósságnak a nem szimbolikus pénzügyi valóságát jelezte, hogy Széchenyi azt be is tábláztatta a birtokaira. Az ajándék egyik lényegi vonása – vagyis a hitelnyújtástól való különbsége – tehát eredendően felszámolódott, hiszen az ajándék pontosan hitel formájában valósult meg, ám e hitelt nem az ajándékozó, hanem megajándékozott nyújtotta az ajándékozónak. Ugyancsak ide tartozik, hogy az adományokból létrejött és fenntartott kulturális intézmények pénzalapjait rögtön kikölcsönzik, törvényes kamatra, magánszemélyeknek.⁶² Az elvben az ajándékstátuszban lévő – vagyis a pénzviszonyon kívüli, azzal fogalmilag ellentétes – hozzájárulások tehát átalakulnak pénzvagyonná, és elkezdenek forogni a kor hitelpiacán. Ez a befektetések ajándékosításának a párja: az ajándék befektetéssé alakítása.

Szintén a kettő kereszteződése figyelhető meg azokban az esetekben, amikor a befektetések nem a történeti emlékezetben retusálódnak adománnyá, hanem piaci adásvételeket eleve ajándéknak állítanak be. A kor legnagyobb régiség- és könyvgyűjtője, Jankovich Miklós 1832-ben adja el gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak, s a szerződés első pontja szerint az eladó „a haza iránti fiúi kegyeletből önkéntes ajándék címén” harminc százalékot enged az árból.⁶³ A hazafias ajándékozás retorikájának a beillesztése egy lényegét tekintve piaci üzletbe pusztán jogi formalitás, az ár meg-

61 Vö. *Östör József*: Tévedések, ferdtételek Széchenyi István gróf körül. Soproni Szemle (1939) 5–6., 274–278.; *Fónagy Z.*: Teljesítette-e i. m.

62 A Nemzeti Múzeum és Könyvtár esetében erről lásd *Berlász J.*: Az Országos Széchényi i. m. 88–90.

63 „Kijelenti az eladó, hogy teljes és csorbítatlan régiségi és irodalmi gyűjteményét 150 000 ezüstforintért örök időkre átengedi a Magyar Nemzeti Múzeumnak úgy azonban, hogy ebből az összegből a haza iránti fiúi kegyeletből önkéntes ajándék címén 50 000 ezüst-

szabására nézve közömbös. Az érdekes éppen az, hogy az ekkor már súlyos pénzzavarban lévő Jankovich számára mennyire fontos, hogy adományozóként tűnhessen fel, ne pusztán eladóként. Vagyis amellet, hogy pénzhez jut, egyúttal kivehesse a részét az adományozókra háramló presztízsből is, vagy elkerülje a szégyent, hogy elad valamit egy adományokból alapított nemzeti intézménynek. Ez tulajdonképpen Széchenyi magatartásának egy változata: Jankovich is egyszerre kíván befektetni a hazafiaság szimbolikus ökonómiájába és a piac pénzgazdaságába.⁶⁴

A nemzetépítés ideológiáiba bevezetett és annak anyagi és szimbolikus alapjává megtett ajándékozásnak éppen azért lehetett ekkora presztízse, mert a kommercializálódás közegében zajlott. Ugyanakkor a nagylelkűség és önzetlenség gesztusai nem is ellenpontjai voltak az egyéni érdekre alapuló kapitalista gazdasági és mentalitásformáknak, hanem a nemzetépítés ideológiájában összefonódva kölcsönhatásban bontakoztak. Az 1840-es években piac és áldozat elvileg különmemű ökonómiája fonódott össze a Védegylet-mozgalomban is, vagyis a fogyasztás hazafias önkorlátozásának propagálásában.⁶⁵ Az ajándék- és pénzgazdaság legnagyobb szabású kereszteződése pedig 1848-ban jön el, a *nemzeti pénz* létrehozásakor: a Kossuth-bankót a pesti Kereskedelmi Bank közadakozásból létrejött nemesfémtartalékának fedezete alapján kezdik nyomtatni. Itt nem egyszerűen arról van szó, mint az Akadémia vagy a Múzeum esetében, hogy az ajándékot pénztőkévé és azon keresztül hitellé konvertálják, hanem arról, hogy adományok hozzák létre magát a pénzforgalom feltételét – a saját monetáris eszközeivel rendelkező modern polgári állam megteremtése zajlik egy premodern ajándékökonómia alapján.⁶⁶

---

forintot a Múzeumi Alapnak felajánl, vagyis ténylegesen csak 100.000 ezüstforintot kér kifizetni” – idézi *Berlász J.*: *Az Országos Széchenyi* i. m. 214.

64 A két terület abban is összefügg, hogy mindkettőben versengés folyik, a piacon *kompetitív*, az ajándékozásban *emulatív*. Minden adomány egyszersmind felszólítás mások felé további adományokra, ezt láthatjuk abban is, hogy Széchenyi akadémiai felajánlásának még ugyanazon az ülésen lesznek követői, s ez mozgatja a Múzeum körüli adományláncolatokat (pl. Grassalkovich Antal 1808-as telekadományát) is, amelyekhez Jankovich a maga sajátos módján csatlakozik.

65 Ennek összefonódásáról a luxusköltés hazafiaságával lásd *S. Laczkó András*: *A reklám helye. A védegyleti agitáció és Garay János Iparvédegyleti dala* című, megjelenés előtt álló tanulmányát.

66 Erről lásd *Hites Sándor*: *A pénz mint papír és írás: Jókai esete a bankjegyekkel 1848-ban. In: „Író leszek és semmi más”: Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben.* Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred. 2015. 63–81.

Innen nézve fenntartásokkal fogadható el a megállapítás, miszerint az „arisztokratikus vagy prekapitalista” társadalmak – vagyis amelyekben a „tiszteletre méltó viselkedés” normáit a szimbolikus javak gazdagsága határozza meg – válsága akkor köszönt be, amikor a „pénzforgalom általánossá válásával” a „haszon mérlegelése” kerül előtérbe.⁶⁷ A modern nacionalizmus pontosan az áldozat és a gyarapodás, a pocsékolás- és felhalmozásalapú ökonómiák összjátékára épül. Ebben a dialektikában anyagi értelemben a piac modernitása kebelezi be az ajándékot, szimbolikusán viszont ennek az ellenkezője történik. A közügyekért való nagylelkű adakozás emblematikus korszaka nem véletlenül esik egybe a profitorientált vállalkozói mentalitás térnyerésének kezdeteivel. Itt ugyanis hasonló jelenségről van szó, mint amit a természeti népek modern kori történetében is megfigyeltek. Ezekben a közösségekben egyes ajándékozási szertartások akkor jöttek létre, alakultak át vagy vezették be őket újra, amikor a népek a gyarmatosítás révén kapcsolatba kerültek a pénzgazdasággal.⁶⁸ A hazafias adományozás kultusza talán hasonló okokból velejárója a 19. századi kelet-európai piacosodásnak, mint amelyek miatt a nyugat-európai kapitalizmus behatolása átformálta vagy új életre keltette a gyarmati ajándék-társadalmakat.

Pusztítás és önpusztítás: a hazafias ajándék-gazdaság egyensúlytalansága

Széchenyi viszonya az adományozáshoz a kezdetektől ambivalens. Egyrészt elvárhatónak tekintette, hogy a vagyon megosztását hála kövesse, de tisztában volt azzal is, hogy az ajándékozás a hódolat mellett gyűlölet és irigység forrása is lehet.⁶⁹ Az adományozás és az adomány elfogadásának a kultusz-

67 Bourdieu, P.: A gyakorlati észjárás i. m. 140.

68 Vö. Eric R. Wolf: *Envisioning Power: Ideologies of Dominance and Crisis*. University of California Press, Berkeley. 1999. 69–132.; Gregory, C. A.: *Gifts and Commodities* i. m. 112–209.

69 Erre nézve atyja és saját adománya kapcsán egyaránt említhető naplóbejegyzés: „Megnéztem a Múzeumot. Szívem dobolt a mellemben, midőn atyám képét láttam ott! Ó, mily boldogság, ha honfitársaink tisztelnek bennünket! Magyarországon viszont, ahol annyi az előítélet, ez nem lehetséges az életben. Csak a sírban kaphatod meg!” (1826.

ban harmonikusra csiszolt egyensúlya valójában csakugyan feszültségteli viszony. Ennek példái a korban is számosak, az adományok gondatlan kezelésétől az adományozók vagy leszármazottaik és az adományozottak közti vitáig. Az 1810-es évek végén Széchényi Ferenc hiába kívánta gyakorolni azt az adománylevélben is kikötött jogát, hogy az állomány további bővítésének fejében ő nevezhesse ki a nemzeti könyvtár személyzetét.⁷⁰ Ez az igénye meghiúsulásában is azt jelzi, hogy az ajándék végső soron *elidegeníthetetlen* marad – a „megtartani-miközben-odaadni” paradoxonának a példája, még akkor is, ha nem csupán ceremoniálisan, hanem jogilag is átruházzák, mégpedig „mindörökre és visszavonhatatlanul”.⁷¹

A hasonló konfliktusok közül talán a legérdekesebb, amikor az válik vitatottá, hogy mire is szolgál, vagy kinek szól az adomány. Ez már a nemzeti könyvtár esetében sem egyértelmű: a Széchényi Ferenc által összeállított katalógus ajándékként szétküldött példányaira érkező köszönőlevelek széles repertoárját rajzolják ki az ajándékhoz és az ajándékozotthoz kapcsolható kulturális eszményeknek és politikai közösségfelfogásoknak.⁷² Ezeket a kérdéseket élezi ki Széchényi 1842. november 27-i akadémiai beszéde is, melyben nyomatékosítja, hogy nyelvművelő-filológiai és nem politikai intézményt kívánt létrehozni, s arra figyelmeztet, hogy

---

november 13.) – Gróf Széchényi István naplói. Harmadik kötet (1826–1830. Szerk. Vizsota Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1932. 100–101.; „A kerületi ülésen beszéltem; minden honfitársamat ellenségemmé tettem”. (1825. november 3) – Gróf Széchényi István naplói. Második kötet (1820–1825). Szerk. Vizsota Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1926. 642.

70 Vö. *Berlász, J.*: Az Országos Széchényi i. m. 109–111., 160–165.

71 A könyvtár alapítólevélének megfogalmazását lásd *Berlász J.*: Az Országos Széchényi i. m. 46. A csere körforgásán kívül tartott, elidegeníthetetlen dolgok ajándékozásának antropológiájáról lásd *Anette B. Weiner*: Inalienable Possessions. The Paradox of Keeping-While-Giving. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, Oxford. 1992. – Ez a jelenség nagyon eltérő nagyságrendekben egyaránt megfigyelhető. Maga a nemesi tudatot és jogállást meghatározó ősiség (és ezen keresztül az adományozás alapjául szolgáló rendi vagyonszerzés) is ennek példája, de kisadományozói körben is hasonlót találunk. Amikor Hellenbach Karolina 1852-ben a nemzeti könyvtárnak adományozza a könyveit, előzőleg írja bele nevét a kötetek ex librisébe; vagyis úgy adja oda, hogy ugyanazzal a gesztussal teszi a sajátjává. Lásd *Bátori Anna*: A „magyar regény előzményei”-nek irodalomszociológiai vizsgálata – Egy (receptiótörténeti) kutatás módszertani lehetőségei August Lafontaine példája nyomán. Szakdolgozat, 2009.

72 A fiatal Döbrentei Gábor szemében a könyvtár „Nemzeti Nyelvünk gyarapulására” szolgált, Wallaszky Pál a szláv nyelvű szerzőket kevesellte, Dugonics András a „Magyar Országunkról” írott könyvek tárának tekintette, Rainer főherceg „Birodalmi Könyvtárnak”. Vö. Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról. Szerk. Deák Eszter – Zavara Edina. Kossuth–OSZK, Bp. 2012. 89., 91., 150., 179.

a magyar nyelv terjesztése (annak intézményesített művelése helyett) elidegeníti az ország nem magyar népességét.⁷³ Az adományozó itt tehát nem csupán azt kérdőjelezi meg, hogy miként hasznosítják adományát, hanem magát a nemzetépítés mikéntjét vonja kérdőre. Fordított előjellel, de hasonló volt a helyzet 1858-ban, az Akadémia működésének újraindításakor is. Annak hírére, hogy az udvar az engedély fejében azt kívánja, hogy az alapszabályból kerüljön ki az a rész, miszerint az Akadémia feladata a tudományok és a művészetek „honi nyelven” való művelése, Széchenyi az igazgatósághoz intézett magánlevélben kilátásba helyezi, hogy „én a haza oltárára tett áldozatomnak kamatjait azon pillanattól kezdve fizetni nem fogom, ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom de facto (...) más vágásba szoríttatnék”.⁷⁴ Tehát míg korábban úgy érezte, hogy ajándéka a nemzetiségi elnyomás eszköze lett (pontosabban: egy észszerűtlen és kontraproduktív módon kivitelezett asszimilációé), ekkor arra reagál, hogy az adományából fennálló intézményt (melynek létében annak utolsó jelét látja, hogy „nemzetünk még kioltva nincs”)⁷⁵ a birodalmi abszolutizmusnak való behódolás forgatja ki hivatásából.

A kettő közti időben Széchenyi egy még radikálisabb megnyilatkozása magát a hazafias adományozás gyakorlatát bírálja. Az 1849. március 21-én Döblingben kelt Önvallomásában arról ír, hogy politikai működése nem hozott mást, mint pusztulást, s különösen 1825-ös adománya, a hazafias nagylelkűség és önfeláldozás ünnepelelt példája volt „ördögi erők eszköze”:

felajánlottam 60.000 pengő forintot, magam se tudván pontosan, mire, ami azonban magyar filológiai akadémivá nőtte ki magát, és a jelenlegi nemzeti meghasonlás Pandóra-szelencéje lett.⁷⁶

Míg a fenti két esetben az ajándék uralhatatlansága, itt annak meghatározhatatlansága a probléma. Az adományozó maga sem tudja, adományát mire szánta, csak abban bizonyos, hogy vérontást idézett elő vele. Ezért vetheti el Széchenyi ugyanitt a főüri adományozás egész gyakorlatát: „a patriotizmus divatba jött, a leggazdagabbak pusztán unalmukban, mulatságból és hiúságból vették ki a részüket belőle”.⁷⁷ A hazafias áldozatvállalásnak ez az önmegegyező elutasítása nincs messze Marx meglátásá-

⁷³ Széchenyi István: A magyar akadémia körül. In: Széchenyi István válogatott művei. Második kötet. 1841–1860. Szerk. Spira György. Szépirodalmi, Bp. 1991. 19–57.

⁷⁴ Széchenyi az akadémiahoz, Döbling, 1858. november 6. In: Válogatott művei II. 875.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Széchenyi István: Önvallomás. Döbling, 1849. március 21. Uo. 531.

⁷⁷ Széchenyi I.: Önvallomás i. m. 532.

tól, miszerint a vagyonosok „a jótékonyt” mint „szórakozást” „szervezték meg”.⁷⁸ (Marx ráadásul itt Eugène Sue regényének, a *Párizs rejtelmének* a főhőse, egy inkognitóban alamizsnát és igazságot osztó arisztokrata alakja kapcsán gúnyolja a „vagyon” filantróp „moralizálását”.)

A *Világban*, mint fentebb idéztem, Széchenyi azt állítja, hogy a vagyon akkor nem rombolja a személyiséget, ha közhasznú adományokba forgatják: „csak úgy nem válik keserűvé ’s néha szinte méreggá, ha nemes ’s közhasznú tettek által érdemeltetik meg.”⁷⁹ A döblingi *Önvallomás* szerint viszont az ajándék nem biztosít (a kiváltságos lét ellentételezéseként) lelki egyensúlyt, hanem éppen az ajándékozás szabadít el pusztító és önpusztító erőket – vagyis maga az adomány lesz „méreggá”. Talán nem lehetetlen, hogy Széchenyi itt a német *Gift* szó kettős jelentésére – *ajándék* és *méreg* – utal. S talán ugyanezzel magyarázható az 1858-as levél egy furcsa jelzője is, miszerint amennyiben az Akadémia nem teljesíti a kérését, akkor „én, valamint örökösöm az alapítólevél értelmében járuléknak a *megmérgezett* magyar Akadémiától elvonván, valami más hazai célra fordítandjuk”.⁸⁰

Az adományozó és az adományozott közti viszály mellett Széchenyi tehát az adományozó belső meghasonlására is példát nyújt. Az, hogy adományával kapcsolatos kételyei lelki-szellemi egyensúlyának megbomlásával együtt radikalizálódnak (s adománya kapcsán teszi meg önmagát politikai bűnbaknak), azt sugallja, hogy az ajándékozás nem csupán a megajándékozott közösségre, hanem az ajándékozóra magára is fenyegető lehet.⁸¹

Az önpusztítás nem idegen az adományozás világtól. A hazafias adomány nem csupán anyagi vagy – mint a nemzeti kultúráért végzett ajándékmunkában láttuk – szellemi erőforrások feláldozását jelentheti, hanem egzisztenciális értelemben vett áldozatot is. Önmagunk feláldozásában láthatni az ajándék tiszta formáját, abszolút fokát.⁸² A 19. századi nemzeti mozgalmak a maguk forradalmaival, nemzeti függetlenségi vagy polgárháborúival erre a végső ajándéokra, az életnek a feláldozására nyúj-

78 Engels, F. – Marx, K.: A szent család i. m. 193.

79 Széchenyi I.: Világ i. m. 56.

80 Széchenyi az akadémiához i. m. 877. (kiemelés nem az eredetiben).

81 Arról, hogy az ajándék eleve „fenyegetés”, amennyiben „a viszonzás kötelezettségét” hívja elő: Bourdieu, P.: A gyakorlati észjárás i. m. 150.

82 Ábrahám és Izsák története kapcsán a halálról mint tiszta ajándékról, amely megszakítja a viszonzás és a csere köreit: Jacques Derrida: *The Gift of Death*. Trans. David Wills. Chicago University Press, Chicago and London. 1995. 96–97.

tottak lehetőséget. (A hazafias célú filantrópia nem önpusztító változatairól szintén elmondható, hogy gyakran háború velejáráói, vagy azt készítik elő,⁸³ ahogy az archaikus ajándék, szimbolikus erőszaktételként, részint maga is a csoporton belüli vagy más csoportokkal való tényleges fizikai összecsapást helyettesítette.⁸⁴) Az élet elvesztegetése a nemzet vagy az egyetemes szabadságvágy oltárán – ebben láthatni a hazafiúi adakozás demokratizációjának végpontját is, hiszen, szemben a vagyonománnyal vagy a szellemi munkával, ez mindenki számára elérhető. A hazáért halt hősi halál romantikus irodalmi kultuszára Hölderlin *Der Tod fürs Vaterland*jától Petőfi *Csatadaláig* („Mi vesszünk el, ne a haza”) említhetőek példák. Hölderlin költeménye azért érdekesebb, mert pontosan arra mutat rá, hogy a hazának bemutatott áldozatok végelszámolásában a veszteség soha nem lehet eléggé nagy („*Lebe droben, o Vaterland, / Und zähle nicht die Toten! Dir ist, / Liebes! nicht Einer zu viel gefallen*”).⁸⁵

Fölösleges volna Széchenyi öngyilkosságának motivációit firtatnunk (például hogy közrejátszott-e benne az, hogy élete meghatározó ajándékának célját ismételten megghiúsulni vagy elárulva látta). Annyi mindenestre felvethetőnek tetszik, hogy élete és műve kivételes módon fogja át ajándékozás és nacionalizmus viszonyának ellentmondásosságát, annak szinte minden vetületében: az adományok révén megteremtett politikai-kulturális integrációt és dezintegrációt, a pocsékolás- és a felhalmozásalapú ökonómiák összjátékát, a gyarapodás és az anyagi, szimbolikus vagy biológiai áldozat hazafiúi erényeit, illetve az ezek által előhívott vagy kiélezett belső és külső konfliktusokat, szimbolikus versengést és katonai összeütközést. Vagyis a teremtés, a pusztítás és az önpusztítás távlatait.

83 Vö. *Jean Helen Quataert: Staging Philanthropy: Patriotic Women and the National Imagination in Dynastic Germany, 1813–1916.* Ann Arbor. 2001. 4–6., 177–250.

84 Vö. *Sahlins, M.: Stone Age Economics* i. m. 149–183.

85 „élj gyönyörű hazánk! / Hogy hányan estek el, ne számold! / Egy sem esett el fölösen, te drága!” Bernáth István fordítása.